

Бранко Надовеза

Институт за новију историју Србије, Београд

Момчило Суботић*

Институт за политичке студије, Београд

МАСОНЕРИЈА И ПОЛИТИКА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ДО 1914. ГОДИНЕ**

Сажетак

Утицај масонерије у Краљевини Србији у неколико деценија XIX века, за владавине династије Обреновић, затим њен утицај на промену династије почетком XX века и до Првог светског рата био је врло битан у креирању спољне политике која је на крају довела до уласка Србије на страну Антанте у светском рату а против централних сила са свим последицама које су уследиле по српски народ. Масонерија је са мање или више успеха утицала на све битне политичке фигуре у Краљевини Србији. То се односи и на Николу Пашића а посебно на Милована Миловановића и Миленка Веснића. После мајског преврата утицај масонерије вршен је у смислу франкофилске политике у Србији.

Кључне речи: масонерија, Краљевина Србија, Обреновићи, Никола Пашић, радикали, Балкански савез, Милован Миловановић.

Масонерија или слободно зидарство већ дуго представљају предмет расправе науке и политике. Овај рад о масонерији представља својеврсну историјско- политиколошку анализу овог феномена у периоду назначеном у наслову, и неће се бавити дру-

---

* Научни саветник

** Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

гим питањима, као што је на пример да ли је моћ масонерије претерано увећана, када се тврди да масони владају светом.

Има много дефиниција масонерије, али оне одвојене су увек непотпуне и нејасне. У једној брошури издатој између два рата пише: „Дакле, шта је слободно зидарство? О томе су у јавности раширена најразличитија мишљења. Према неким, то је удружење атеиста (безбожника), непријатеља религије, који скривено кују своје планове и носе кривицу за безбожност овога света. Други, опет, држе да је то тајно политичко удружење које држи судбину народа у рукама, одлучује о рату и миру, и које је, на пример, криво и за светски рат. Римокатоличка црква сматра масонерију за анти-религиозну и антикатоличку секту која је „права човека“ ставила на своје заставе и бори се за тековине културе, то је највећи чувар толеранције (трпељивости). Најзад, сматра се и за безазлен скуп уображених чудака. Има доста њих који у слободном зидарству виде „установу за међусобно помагање“, а други су опет мишљења да је то група интернационалних револуционара које инспиришу и злоупотребљавају Јевреји. У најмању руку, необавештени држе да масонерија никако није у складу са духом модерног живота“.¹⁾

У периоду XIX века масонерија се углавном сматрала позитивном појавом јер се бори за начела слободе и једнакости, за очување националних интереса друштва и државе и националних осећања човека. О томе најбоље говори књига Сретена Стојковића „Слободно зидарство – његов циљ и принципи, његова прошлост и садашњост“, изашла 1893. године. Књига је била врло популарна и код стручне и код шире јавности у Србији, касније је доживела више издања. Јаша Продановић, тада радикал, написао је опширан приказ те књиге. Продановић је тада био под утицајем Светозара Марковића. Неки историчари сматрају да је уочи смрти, у Трсту, Светозар Марковић примио свештено лице да би окајао своје грехе због анационалности и рада против српских националних интереса, нарочито критике идеје тзв. Велике Србије. У приказу ове књиге Јаша Продановић пише: „Слободни зидари називају овај живот профаним. Али ја не видех да се они одричу друштвених положаја у тој профаности, да неће да теку профане паре, да не воле профану књижевну славу и да беже од високих моћи, које баш та профаност даје. Увече пред прагом своје ложе, они се чисте од прашине

---

1) *Шта је слободно зидарство?*, Загреб, 1934, стр. 3-4.

овог живота. Али са осмехом на уснама они се сутрадан опет враћају к њему и не одбацују његове благодети.“

„Слободно је зидарство утопија. Његовим заступницима - ја говорим о поштеним слободним зидарима - срце иде пред разумом. Затим уместо хладног расуђивања долази машта и сањање. Идеје које они заступају никад се не проводе у живот. А њихови системи поничу и умиру на хартији.“

„Камен темељац слободним зидарима јесте идеја слободе, једнакости и братства. Да њих остваре, примају у своје коло људе без разлике вере, језика и политичких убеђења. Радо бих знао, каква је та слобода и једнакост, што ће задовољити у исто доба и конзервативце и прогресисте и либерале и демократе и –анархисте“.²⁾

Појам радикалног покрета у Србији почетком осамдесетих година XIX века, који је оригиналан само делимично, вуче корене из српске традиције. Брз, огроман утицај у народу и појава харизматичног вође у лику Николе Пашића свакако да је феномен који је заинтересовао све битне политичке чиниоце у Србији, али и ван ње. Но радикали су и поред тога што су имали огромну већину народа уза себе и даље остали ван политичких и економских центара моћи у Србији.

После неуспеха револуционарног метода у примеру Тимочке буне 1883. године, без обзира колико је она дело радикала а колико је спонтана, радикали битно мењају политичку тактику. „Радикална странка је сад већ имала сасвим јасно оцртана два лица окренута на различите стране - сељаштву и сиромашним грађанима ваљало је приписивати њен долазак на власт као победу њихове борбе и наде; имућне и конзервативне слојеве требало је убедити да су се радикали уљудили и смирили, да они нису претећи санкилоти из јакобинских прича, него умерени политичари и пристojни поданици“.³⁾

Радикали су од почетка били изразито национално опредељење. Почетни назив странке је Српска народна радикална странка, праксом се термин „Српска“ постепено губио, да би се усталио назив Радикална странка.

2) Продановић Јаша, „Слободно зидарство“ (приказ истоимене књиге Ср. Ј. Стојковића), Дело, I, 1, Београд, 1984, стр. 223-224.

3) Ђорђе Раденковић, *Пашић и Србија*, Београд, 1997, стр. 214.

Ипак се сматрало да су радикали у принципу против масонства, „у Србији је иступио против слободних зидара Милош Марковић, некадашњи директор Гимназије у Крагујевцу који је као ортодоксни радикал а под утицајем социјалиста у Немачкој који су нападали слободно зидарство, гледао у њему нарочиту опасност за национализам у Србији. Фармазони за њега су они који спремају државне ударе а одговорност пребацују на друге.“⁴⁾

Светомир Николајевић је био човек кога су највише као радикала доводили у везу са масонеријом. Но он је у радикале дошао из Напредне странке да би се касније вратио у њу.⁵⁾ Био је политичар, беседник, па тек онда масон. Студирао је енглеску књижевност у Лондону, да би се касније представљао српској јавности. У филозофији је пропагирао стојичку етику. Говорио је: „Сваки народ могао је само утолико напредовати уколико су у њему биле снажне стојичке врлине“, на другом месту је рекао: „Стојичким врлинама наших отаца ми има да благодаримо за ослобођење Србије, а Србија ће бити велика и остати слободна ако у нама стојичке врлине живе.“ Философ Андрија Стојковић је писао: „Овакво повезивање естетичког и етичког утицало је и код нас благодарећи не толико Николајевићевој ерудицији и речитости колико одговарајућем нашем народском спајању лепог и доброг и особеностима историјског тренутка - припрема за нове жртве у борби за национално ослобођење и уједињење.“⁶⁾

С. Николајевић је у мају 1882. године уклоњен из Странке на личну иницијативу Николе Пашића. Но многи су сматрали да он није избачен из странке, већ из руководства. С. Николајевић се залагао за сарадњу са краљем Миланом, сматрао је да ће радикали тако постићи своје циљеве. Његова активност у друштву Светог Саве оцењена ја као штетна. Иако се његово слободно зидарство заснивало на идејама слободе, братства, једнакости, радикали су га оценили штетним.

Но, о свему томе остало је мало писаних трагова, стога се тешко може говорити о карактеру рада С. Николајевића. Његов при-

4) *Ко су и какви су непријатељи југословенске масонерије?*, Загреб, 1934, стр. 7.

5) Видети: *Српска напредна странка*, Београд, 1993. и *Српска напредна странка*, Београд, 1906.

6) Др Андрија Стојковић, *Развитак филозофије у Срба 1804-1944*, Београд, 1972, стр. 211.

сталица Сретен Стојковић тврди да је рад С. Николајевића инспирисан искључиво хуманистичким и патриотским циљевима. Сматра се да је он проширио слободно зидарство и на радикални покрет Србије. „Беше се однекуд укоренила заблуда да су масонерији у Србији припадали искључиво неки напредњаци и либерали, и да је она била тајно удружење уперено против радикала. Међутим, баш од најистакнутијих радикала беше знатан број слободних зидара. То су били: Михаило Валтровић, Стеван Р. Поповић (Црни), први радикални министар народне привреде, Анта Алексић, инжењер, члан редакционог одбора радикалног часописа „Рад“ (из 1881. год.), др Михаило Војић, др Лаза Пачу, Павле Михајловић, Државни саветник (познат из Тимочке буне), Таса Банковић, рентијер, Вилем Бадер, инжењер и градитељ прве железнице у Србији, Марко Велизарић, професор, Коста Стојановић, професор универзитета и бивши министар, Макса Антонијевић, јувелир, Јован Дукић, професор. Сима Костић, крагујевачки адвокат, Ђока Лазаревић, индустријалац из Неготина (отац г. Бранка Лазаревића, књижевника и дипломате), и многи други. Све њих скоро без изузетка, Светомир је увео у слободно зидарство; и сви они беху подједнако добри Срби, и људи, и радикали!“⁷⁾

Због свог пацифизма и миротворачког рада С. Николајевић се замерао свим значајним политичким факторима у Србији, подједнако и радикалима, али и краљу Милану који је увек држао до стајаће војске и био њен командант. С тим у вези С. Николајевић је пуно путовао по Европи, залажући се да се међудржавни односи решавају мирним путем, без употребе силе. Тако је на иницијативу С. Николајевића 1902. године из средине Народне скупштине и Сената створена Српска интерпарламентарна група, на начелима Међународног парламентарног савеза из 1899. године. „Од 25 потписника овога значајног меморандума петнаесторица су радикали: Н. П. Пашић, Д. С. Симић, др Л. Пачу, Р. С. Поповић, Стој. М. Протић, Сретен П. Којић, др Илија Коловић, Коста Стојановић, Доброслав М. Ружић, Влад. М. Љотић, Ђока Анђелковић, Пера П. Ђорђевић, Арса М. Дреновац, Јован Ј. Јовановић, Јован М. Шаренац.“⁸⁾ Присуство Николе Пашића у тој организацији сматрало се да

7) Божидар С. Николајевић, *Радикална странка и Светомир Николајевић*, Београд, 1938, стр. 55-56.

8) Исто, стр. 63.

радикали осим националних задржавају и општечовечанска начела.

Масонство С. Николајевића је често у вези и са његовим тежњама за балканском интеграцијом. Стварањем некакве форме балканске кон(федерације), рада на хрватско- српском зближавању, због чега су га тешко оптуживали. Често су га оптуживали и за мађарофилство, због његових честих путовања и контаката са Мађарима. Залагао се за грчко- српско пријатељство и уопште био је велики хеленофил. Залагао се да се краљ Александар Обреновић ожени грчком принцезом Маријом, кћерком грчког краља Ђорђа I, али у то доба Александар је имао 18 а Марија 16 година.

Због тога је било и чувено његово предавање из 1889. године о Риги од Фере, грчком родољубу и масону. То предавање је објављено у часопису „Отаџбина“. С. Николајевић је донео исцрпну биографију помало код Срба већ заборављеног Риге од Фере. На почетку предавања С. Николајевић пише: „Ваљда је тако морало бити, да у памћењу нашег народа велики туђинац уступи место оном небројеном низу домаћих мученика из чије су крви никле наша држава и слобода; али мисао за коју је Рига погинуо, која је у годинама пред устанком у Србији, и доцније, пред устанком у Грчкој, у пиндаричким његовим стиховима одјекивала по врлетима балканских планина; скликтавала јунаке свих различитих племена на заједнички рад и у заједничку борбу за отаџбину и слободу; та мисао никада није била тако жива и популарна као данас. Ригина последња реч „ја посејам а жетеоци ће доћи“ обистинила је се утолико, уколико данас све што је паметно и родољубиво код Срба, Грка, Румуна, Бугара и Арнаута мисли како је Рига мислио и желе што је Рига желео; да народи Балканског полуострва договорно и сложено, поштујући узајамно права и особине, раде на делу ослобођења и уједињења.“⁹⁾

У то време С. Николајевић је имао расправу „Жена у слободном зидарству“, која је касније штампана и преведена на више страних језика.

Однос С. Николајевића са радикалима осамдесетих и деведесетих година XIX века а и касније је нејасан и противречан. Није чак јасно да ли је он формално уопште и напустио Радикалну странку. Отуда, „тврђење да је Николајевић тобоже, изгубивши по-

9) Светомир Николајевић, „Рига од Фере - песник и патриота грчки“, јавно предавање (Одштампано Из Отаџбине књ. XXII) Београд, 1889, стр. 3-4.

верење својих другова морао напустити радикалну странку, неодговара истини. Напротив, он је из ње својевољно иступио када се с партијским друговима разишао у основним назорима. Повећи број радикала, који је Николајевићу одувек нагињао - међу овима на првом месту Димитрије Катић, често је покушавао да њега и Перу Тодоровића врати Радикалној странци.¹⁰⁾

То је очигледно слободно зидарство сматрало за позитивну појаву, да би се касније у XX веку, сматрало за изричито негативну појаву од људи и организација које у себи садрже националну компоненту. Свакако најзначајнија већ поменута књига Сретена Стојковића о слободном зидарству, највише је афирмисала слободно зидарство. Књига садржи 10 писама а у десетом се говори о томе да ли је слободно зидарство више потребно Европи и његовим задацима будућности. С. Стојковић пише: „Свако је од нас на првом месту човек и као такав дошао је на свет, тек после тога долази све друго. Стога слободно зидарство поучава пре свега да будемо људи свесни својих човечанских права и дужности; да будемо толерантнији и поштујемо један у другоме човека као равноправног члана светске заједнице; и да у свакоме од нас ценимо морално достојанство као основу на грађанску част и све спољне односе међу нама.... Зар и данас и у будућности неће бити потребно да се опомињемо на вршење тих дужности?“¹¹⁾ Очигледно С. Стојковић није на чело ставио националне и патриотске вредности у човеку.

Др Лаза Пачу је био човек број два из радикалних редова кога су доводили у везу са масонским покретом. Иако је био велики финансијски стручњак и врло утицајан у Радикалној странци, бежао је од јавних иступа. Причали су се вицеви о његовим „неодложним пословима“. Његов пријатељ и биограф Никола Марковић за њега каже: „Лаза није био борбена природа и далеко је од храбрости револуционара, па некад и самог грађанина.“

Лаза Пачу је имао успон уз помоћ масона. Укључио се у рад масонске ложе „Српска задруга“ заједно са С. Николајевићем и М. Вујићем. По гашењу те ложе 1883. године приступа ложи „Побратим“ под вођством Ђорђа Вајферта. Врхунац утицаја та ложа постиже када је С. Николајевић био председник Министарског савета.

---

10) Исто, као нап. 6, стр. 75.

11) Сретен Стојковић, *Слободно зидарство - његов циљ и принципи, његова прошлост и садашњост*, Београд, 1926, стр. 187.

После мајског преврата масонерија у Београду доживљава успон. Л. Пачу је у странци стално држао страну Н. Пашића, због тога у масонерији никада није обављао неку високу дужност.

Л. Пачу је наводно фаворизовао Аврама Левића који је важио као крајње негативна личност. Никола Марковић о томе пише: „Ни украј памети ми није да и реч прозборим у одбрану бившега Лазиног начелника Левића, кога је један део наше јавности оцртао најцрњим бојама, па се то црnilo хоће да набаци на покојнога Лазу. Ни мало нисам посвећен у послове за које се терети Левић а због њега и Лаза, али могу да објасним како се тај тако оцрњен Јеврејин - да ли с правом или не – допао мудро и искреном Лазом, да га је овај до краја држао себи уз колена и с њим се, како веле, и окумио“.¹²⁾ Дакле, хоће се рећи да је Лаза Пачу давао предност професионалности над другим особинама људи.

Многи га сматрају и архитеком југословенског програма код радикала. Ако је Југославија масонско дело створена уместо Велике Србије, многи то сматрају јер је баш Лаза Пачу убеђивао радикале да створе Југославију. По једном, казивању, он је сугерисао Пашићу да и Грац буде у саставу Југославије.

Коста Стојановић је био велики финансијски стручњак из редова радикала. Сматрало се да су га припадништво масонерији и радикалима уздигли. Др Михаило Вујић је препоручивао Косту Стојановића. Било је то у време када је М. Вујић омогућио оживљавање масонске ложе „Побратим“, после велике кампање против масона на заседању у нишкој народној скупштини, где је К. Стојановић био са службом. К. Стојановић је, као што смо видели, био међу 25 потписника Српске парламентарне групе.

Коста Стојановић ће касније приступити ложи “Уједињење” 1909. године под контролом Великог оријента Француске где доминира самостални радикал Љуба Стојановић. То га је удаљило од старих радикала и Н. Пашића, да би после светског рата приступио Демократској странци.

Почетком царинског рата К. Стојановић, захваљујући својим масонским везама, настоји да се повеже са Пештом у конфронтацији са Бечом. Но то није успело јер су мађарски велепоседници били главна препрека у потписивању новог трговинског уговора између Беча и Београда. Пашић је покушао да, тада, искористи ма-

---

12) Р. М. Грујић, Српске школе, 19.

сонске везе К. Стојановића у посредовању око измирења са Бечом. То измирење је покушао преко Хајнриха Винера, првог рабина у Загребу, касније хотелијера и финансијског шпекуланта, настањен касније у Земуну, одакле је остварио везе са краљем Александром.

Но све је то поприлично нејасно. Интересантан је један говор К. Стојановића у Радикалском клубу 1908. Године. Рекао је следеће: „Мале земље као што је Србија, где је потрошачка област мала, да би се индустрија развила као што треба, потребно је, као накнаду за потрошачку област, дати индустрији извесне олакшице. То је оно што је руководило владу да изађе пред Народну скупштину с великим бројем концесија, да прихвати земаљску индустрију. И то, господо, још није довољно у земљи која се налази у једном стању преокрета ако трговински уговори висином својих ставова не садрже услове за развијање индустрије. Када немате велику потрошачку област, она се проширује тиме, кад се бар набавке државне врше од домаће индустрије; кад се дају концесије; кад трговинским уговорима и тарифским ставовима имате загарантоване услове за развиће индустрије, и кад уз то имате још стабилност политичке ситуације, која, дижући кредит земљи, зајамчава долазак страних капитала у земљи. Кад су сви ти услови постигнути, онда, господо, тим самим створена је могућност да се земља индустријализира.“¹³⁾

Милован Миловановић је радикал чије се име често помињало када су у питању везе са масонеријом. У време Анексионе кризе био је министар спољних послова Србије; важио је као стручњак за међународно право, образован, добар дипломата, духовит. За М. Миловановића су говорили да је „највећи Европејац од свих Балканаца“; за њега је један немачки дипломата рекао да је „једини Србин који води рачуна о томе шта се мисли у Европи“. За разлику од Пашића који се до краја чврсто држао Русије, говорећи да „мали српски чун треба везати за велику руску лађу“. Миловановић је уважавао објективне процесе у Европи. Као личност није имао такву психичку снагу као Пашић да истраје у својим ставовима, и често је падао у неурозе.

Анексиона криза је снажно избацила на политичку површину М. Миловановића; то је био велики испит српске спољне политике. Многи виђенији српски интелектуалци и политичари путовали

---

13) Коста Стојановић, Говор о Радикалском клубу приликом објашњења новог трговинског уговора са Аустроугарском 1908. године.

су по Европи. „После путовања слободних зидара Светомира Николајевића по Европи које је и он описао у ложи „Побратим“, и Васе Јовановића у Француску, и дипломатски званични кораци владе су кренули сличним путем. У Русију је отишао Никола Пашић, у Цариград Стојан Новаковић, а Милован Миловановић у Берлин, Париз, Лондон и Рим. И што се тиче резултата ових мисија, посебно Миловановићеве, може се рећи да су они у многоме, прејудицирани из слободнозидарских радионица“¹⁴⁾

М. Миловановић је хтео компромис са Европом. Уколико се Босна и Херцеговина не може прикључити Србији па чак ни добити широка аутономија у оквиру Аустроугарске, онда треба тражити компензацију у виду прикључења Новопазарског санџака Србији како би се могао добити коридор са Црном Гором. Пашић је био против тога сматрајући да Србија уколико не може да уђе у рат јер јој Русија не може помоћи, јер неће никакве међународне конференције пошто на њима неће ништа добити, онда жели да Босну и Херцеговину претвори у „живу рану“. Миловановић је веровао у споразум с западним демократијама. „На тај начин био би тек подигнут, био би управо довршен систем баријера између Турске и великих војничких сила са истока до на крај запада Балканског полуострва. На тај начин и Солун и Цариград били би заклоњени од туђинских пожуда. Источно питање добило је своје природно и правично решење, а Балканско полуострво постало би елементом европског мира. И ето из тих и таквих разлога и у таквом смислу и циљу Србија истиче аутономију Босне и Херцеговине као циљ своје политике, као решење својих жеља и тежњи.“¹⁵⁾

Милована Миловановића су сматрали за стратега Балканског савеза који је Србији после успеха у ратовима 1912. и 1913. године донео огроман успех. Многи су га сматрали не само за супарника Н. Пашића већ за његовог скорог наследника. Док је био председник владе, Миловановић се сукобљавао са Пашићем око односа са Бугарском, то је било током 1911. и 1912. године. „У партијској војсци, која је дуго безпоговорно марширала за њим, почели су се јављати знаци врења. Било је случајева партијског одметништва; неки интелектуалци у странци говорили су отворено да Пашића, са његовим схватањима и методима, ваља послати у политички музеј; као његова замена све се чешће помињао Милован Миловановић,

14) Зоран Ненезић, *Масони у Југославији (1764-1980)*, Београд, 1988, стр. 258.

15) Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд, 1962, стр. 119.

тврдило се да он надмаша Пашића и по политичким способности-ма и по личној ерудицији. Партијска дисциплина је попуштала. Пашић је сматрао тренутак да привремено напусти власт, како би се боље припремио за следећи скок у власт: да се неко сав посвети притезању шрафова страначке машине¹⁶⁾. У том смислу Н. Пашић је делимично изменио статут Народне радикалне странке. М. Миловановић је то прокоментарисао речима да „нигде у свету није као код нас партијска организација тако моћна, а појединац тако немоћан, паметни људи су непотребни као какав луксузни артикал; партијска машина креће се сама собом, без ичије личне памети¹⁶⁾. Пашић је увек волео да више сачека догађаје него да иде испред њих, то изгледа није била одлика Милована Миловановића.

Иако се сматрало да је у периоду 1903-1914. године у влади Србије једини масон био Коста Стојановић, како Јован М. Јовановић сматра, неки тврде да су то још били Л. Пачу, М. Миловановић и Љуба Стојановић. Многи га доводе и у везу са тзв. „Црном руком“ која је, фактички, свесно или несвесно, Мајским превратом 1903. године и довела радикале на власт. У парламенту Србије многи су тражили одговорност Црне руке (нарочито напредњачки посланик и познати правник Живојин Перић). Но Миловановић - који је, како изгледа, стајао у непосредној вези са Црном руком - избегао је два одговора на ову интерпелацију, с обзиром да је убрзо пошто је она поднета, скупштина била распуштена¹⁷⁾.

Милована Миловановића је 18. јуна 1912. године на положају председника владе затекла изненадна смрт. Питање је да ли је и део спољне политике Србије тада отишао другим правцем.

ЛИТЕРАТУРА

- Торђевић Димитрије, *Милован Миловановић*, Београд, 1962.
- Грујић Р. М., *Српске школе*, 1908.
- *Ко су и какви су непријатељи југословенске масонерије?*, Загреб, 1934.
- Ненезић Зоран, *Масони у Југославији (1764-1980)*, Београд, 1988.
- Николајевић Божидар С, *Радикална странка и Светомир Николајевић*, Београд, 1938.

16) Исто као нап. 3, стр. 449.

17) Олга Поповић - Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Београд, 1998, стр. 401.

- Николајевић Светомир, „Рига од Фере - песник и патриота грчки“, јавно предавање (Одштампано из Отаџбине, књ. XXII) Београд, 1889.
- Поповић- Обрадовић Олга, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Београд, 1998.
- Продановић Јаша, „Слободно зидарство“ (приказ истоимене књиге Ср. Ј. Стојковића), *Дело*, I, 1, Београд, 1984.
- Раденковић Ђорђе, *Пашић и Србија*, Београд, 1997.
- *Српска напредна странка*, Београд, 1993. и *Српска напредна странка*, Београд, 1906.
- Стојковић Андрија, *Развитак филозофије у Срба 1804-1944*, Београд, 1972.
- Стојковић Сретен, *Слободно зидарство - његов циљ и принципи, његова прошлост и садашњост*, Београд, 1926.
- Стојановић Коста, *Говор о Радикалском клубу приликом објашњења новог трговинског уговора са Аустроугарском 1908. године*.
- *Шта је слободно зидарство?*, Загреб, 1934.

Momcilo Subotic

Branko Nadoveza

FREEMASONRY AND THE POLICIES OF THE KINGDOM OF SERBIAN UNTIL 1914

Resume

Masonry in the Kingdom of Serbia in the last decades of the 19th century and until the outbreak of World War I in 1914 played an important role in the creation of its internal and in particular foreign policy. Certain intellectuals, politicians were members of Freemasonry, or were influenced by it. Serbia's foreign policy was torn between the attitude towards the neighboring Austro-Hungarian Empire and even to the Germanic world, toward Western Europe, particularly to France and England, and toward Russia and toward the actions in the Balkans in terms of the liberation of all the people of the Ottoman Empire. Even the masonry in this period changed their political goals as opposed to clear objectives at the beginning of the 19th century, in terms of the destruction of the empire and enlightenment of the people. After the May coup in 1903. and the shift of dynasty Freemasonry has influenced the Nikola Pasic and radicals but did not ruled them, of the radicals

freemasonry had the most influence on Milovan Milovanovic and Milenko Vesnića, especially in terms of Francophile policy of Serbia. It is assumed that the Masons had a huge impact on the establishment of the Balkan League. It is believed that Masonry had much more influence on the Obrenovic dynasty, especially king Milan and the leaders of progressive party, liberals and intellectuals who supported Obrenovic policy. Their great influence was on the final formation of antigermanic foreign policy and closer ties to the Entente Powers. Yet the influence of Freemasonry in Serbia in this period remained mostly under wraps of secret.

Keywords: masonry, Kingdom of Serbia, Obrenovic, Nikola Pasic, the radicals, the Balkan alliance, Milovan Milovanovic.